

М. О. НОВИЦЬКА

ГАПТУВАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

(За матеріалами розкопок на території УРСР)

Згадки про вишивки та узорні тканини домонгольського періоду почали з'являтися в звітах про археологічні розкопки на території УРСР ще з 80-х років минулого століття.

Проте до цього часу немає ані спеціальних досліджень про пам'ятки гаптування¹, ані їх загального опису і систематизації, хоча в музейних фондах зібралася вже значна кількість різних тканин та вишивок.

Дана стаття ставить своїм завданням заповнити існуючу в нашій літературі прогалину і на підставі літописних і археологічних джерел, а також пам'яток образотворчого мистецтва дати загальну характеристику гаптування, пов'язавши його, по можливості, з певними частинами одягу. На основі фрагментів відновлюються деякі орнаментальні композиції.

Незначний розмір виявлених фрагментів, їх погане збереження, недостатня обізнаність авторів звітів в питанні техніки виготовлення тканин і вишивок були причиною не завжди правильного визначення матеріалу.

Характерною ознакою тканого узору є те, що його нитки розташовані тільки по прямих лініях в двох перпендикулярних один до одного напрямках: по основі та пітканю. На вишитих узорах нитка вільно лягає у різних напрямках, відповідно узору.

В археологічній літературі знайдені фрагменти в більшості випадків визначаються так: «парча», «золототкана тканина», «позумент», «золототканий позумент», «стрічки, заткані золотом» (В. В. Хвойко, В. С. Гезе, А. А. Спицин, Д. В. Мілеєв, М. В. Закревський, І. А. Хойновський, М. Ф. Біляшевський, В. К. Гончаров). Рідше зустрічаються визначення: «парча з вишитим узором» (Я. І. Пастернак, В. В. Хвойко, В. С. Гезе, А. А. Спицин, Ф. Б. Копилов) та просто «вишивка» (М. Ф. Біляшевський, Д. Я. Самоквасов).

При більш детальному розгляді виявилось, що ряд фрагментів є не узорними тканинами, а гаптуванням. Такими, наприклад, є фрагменти з городищ Очаків, Райки, Княжа гора² та ін. «Вишивки на парчі» на комірах з городища Очаків та «чільце» з Старого Галича виявилися гаптуванням, але не на парчі, а на шовку.

Для більш точної характеристики знахідок треба звернутися до оригіналів, бо цілий ряд згаданих в археологічній літературі фрагмен-

¹ Гаптування — вишивка сухозліткою, яка складається з нитяної основи (стержня), щільно обвитої вузькою (близько 3 мм) плоскою металевою смужкою з золота, срібла, позолоченого срібла або міді.

² Н. Ф. Беляшевський, Раскопки на Княжей горе, «Киевская старина», 1892, т. XXXVI, рис. 34—36.

тів до нас не дійшов і так і залишається не з'ясованим, були це вишивки чи узорні тканини. Це стосується київських знахідок: з шиферних гробниць Десятинної церкви³, вперше відкритих у 1826 р.; з скарбу, знайденого в 1889 р. у Троїцькому завулку⁴; з розкопок 1892 р. великокнязівського двора⁵, з розкопок в садибі Петровського⁶, а також із знахідок на території Київської Софії⁷, Софійській площі⁸ та ін. Це стосується й знахідок поза межами Києва: Н. Є. Бранденбурга в с. Пишках⁹, Д. І. Еварницького біля сіл Афанасіївки¹⁰ і Вороної¹¹, Д. Я. Самоквасова біля с. Россави¹², М. Є. Макаренка в похованні біля Спаського собору в Чернігові¹³ та ін.

Тимчасом з'ясування, чи є знайдені фрагменти узорними тканинами або вишивками, має велике значення. Визнання їх узорними тканинами (парчою та ін.) наводить дослідника на думку про їх закордонне походження, тому що немає ніяких свідчень про виробництво узорних шовкових тканин в древній Русі.

З історичних джерел відомо, що «паволоки» та інші розкішні узорні тканини у великій кількості попадали до Київської Русі з Візантії як дари¹⁴, викупи¹⁵, воєнна здобич¹⁶ і як купований крам. Візантія намагалась навіть обмежувати руських купців. У договорі 945 р. зазначено, що «входя же Русь... не имѣют власти купити паволокъ лише по пятидесять золотникъ»¹⁷.

Крім того, Київська Русь була посередником в торгівлі шовковими тканинами між Сходом і Заходом¹⁸.

Тому цілком природно, що частина розкішних шовкових тканин осідала на нашій території і знаходила попит у феодальної знаті. З таких тканин робився одяг великих князів. Це видно на фресках XI ст. в Київській Софії¹⁹, де зображена родина Ярослава, на фресці XII ст. у Спасо-Нередицькій церкві²⁰ (Ярослав Новгородський) та ін.

З літопису дізнаємося, що князь Святослав, демонструючи в 1075 р. свої скарби перед послами «из нѣмечь», показував їм по-

³ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 32—33; М. В. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 289; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 106.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII веков, М., 1954, стор. 119.

⁵ И. А. Хойновский, Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, К., 1893, стор. 32.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 74.

⁷ Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИА, вып. 11, М., 1949, стор. 117 (Раскопки Милеева, 1909); «Киевская старина, LXIV, 1899, январь, стор. 46.

⁸ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 56.

⁹ Курган при с. Пишках, Каневского уезда, раскопки Н. Е. Бранденбурга, АЛЮР, 1901, III, стор. 29.

¹⁰ Д. И. Эварницкий, Раскопки в с. Афанасьевке Новомлинского уезда, Екатеринославской губ., АЛЮР, 1903, стор. 256—257.

¹¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 241.

¹² Там же, стор. 223—225; П. Кулиш, Древности Киево-Днепровской Руси, «Живописная Россия», т. 5, ч. I, СПб., 1897.

¹³ М. Є. Макаренко, Чернігівський Спас, Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 20, К., 1928; його ж, Біля Чернігівського Спаса, Чернігів і північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 188.

¹⁴ Наприклад, царя Леона у 912 р. (ПСРЛ, т. I, вып. 1, Л., 1926, стор. 37; т. II, вып. 1, Пг., 1923, стор. 29) і царя Константина — Ользі (ПСРЛ, т. II, вып. 1, стор. 61).

¹⁵ ПСРЛ, т. II, вып. 1, стор. 37; т. I, вып. 1, стор. 46.

¹⁶ Наприклад, Олега в 907 р., ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 32; т. II, вып. 1, стор. 23.

¹⁷ ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 49; т. II, вып. 1, стор. 39.

¹⁸ Б. А. Рыбаков, Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII веке, Ученые записки МГУ, № 93, М., 1947; Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага, Чешская академия наук, 1929, стор. 339; А. А. Спицын, Торговые пути Киевской Руси, в кн.: С. Ф. Платонову, ученики, друзья и почитатели, СПб., 1911, стор. 240.

¹⁹ Н. И. Кресальный, София Киевская, М., 1958, стор. 29, табл. 26.

²⁰ В. А. Прохоров, Русские древности, вып. IV, СПб., 1871; В. Н. Лазарев, Искусство Новгорода, М., 1947, табл. 176.

ряд з «бещисленнымъ множествомъ злата и сребла» також «паволоки»²¹.

Вивчення невеликих фрагментів цих привізних тканин, знайдених на території УРСР, не може додати нічого істотного до наших відомостей по історії візантійських і східних тканин.

Вивчення фрагментів гаптування, навпаки, має великий інтерес. Воно проливає світло на один з видів місцевого декоративного мистецтва, яке було поширене серед феодальної знаті і так високо цінувалося сучасниками, що про нього згадував навіть літописець. Так, під 1288 р.²² у переліку князівських дарів церквам літописець зазначає: «Завъсы золотомъ шиты», «платцы оксамитны шиты золотомъ и женчугомъ», «индятся золотомъ шиты вся». Описуючи вторгнення ворогів у 1146 р., він з жалем згадує про загибле гаптування: «индятьбъ» і «платы служебные и все шито золотомъ»²³, а під 1183 р.²⁴ з приводу пожежі у Володимирі пише, що згоріло «бещисла портъ (порти — одяг, який великі князі дарували церквам на пам'ять про себе. — М. Н.), шитихъ золотомъ и женчугомъ, яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви отъ Золотыхъ воротъ до Богородицѣ, а отъ Богородицѣ до Владычныхъ сѣней во двѣ же верви чюдныхъ», тобто від одного краю міста до другого по всій центральній вулиці²⁵.

У книзі «Опись имущества Афонской обители Ксилургу»²⁶ під 1143 р. перераховуються, між іншим, такі гаптовані руські роботи: «Епитрахиль золотой русский один, ручник Богородице русский съ золотымъ бортомъ, съ крестомъ кругомъ и двумя птицами; а иные два ручника подъ пурпоръ, одинъ для подвешивания съ изображениями, а иные древние русские».

Історичні й літописні джерела називають імена осіб, що займалися художньою вишивкою. Так, в XI ст. Анна-Янка, сестра Володимира Мономаха, дочка великого князя Всеволода, яка прийняла постриг у створеному її батьком Андріївському монастирі в Києві, організувала там школу²⁷, де молоді дівчата вчилися вишивати золотом і сріблом.

В. І. Татищев говорить ще про Анну — дружину Рюрика Ростиславовича (1200 р.), яка вишивала і для своєї родини, і для оздоблення церков. «Сама прилежала трудамъ и рукоделиемъ швеннямъ золотомъ и сребромъ, яко для себя и своихъ детей, пачеже для монастыря Выдубицкого»²⁸.

З наведеного бачимо, що в родинах великих князів жінки займалися гаптуванням та шиттям перлами. При цьому вони, звичайно, користувалися й працею дворової челяді, створюючи, таким чином, свої власні майстерні. Така князівська майстерня відома, наприклад, у Андрія Боголюбського²⁹. Постригаючись у монашки, княгині і у монастирях насаджували цей вид декоративного мистецтва, створюючи

²¹ ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 198; т. II, вып. 1, стор. 187.

²² ПСРЛ, т. II, вып. 3, СПб., 1843, стор. 223.

²³ Там же, стор. 27.

²⁴ Там же, стор. 127.

²⁵ Русские древности в памятниках искусства, изданные И. Толстым и Н. Кондаковым, вып. VI, СПб., 1890, стор. 91.

²⁶ Н. П. Кондаков, О научных задачах истории древнерусского искусства, СПб., 1899, стор. 13.

²⁷ N. Gerbertzoff, Essai sur l'histoire de la civilisation Russe, Paris, 1854, стор. 124; А. И. Одобеско, Воздух с вышитым изображением положения спасителя во гроб..., «Древности», Труды Московского археологического общества, т. IV, М., 1874, стор. 7; В. Н. Лазарев, Искусство Новгорода, М., 1947, стор. 129; В. И. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, кн. II, СПб., 1774, стор. 138.

²⁸ В. И. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, кн. III, СПб., 1774, стор. 329.

²⁹ В. Георгиевский, Древнерусское шитье в Троице-Сергиевой лавре, «Светильник», 1914, № 11—12, стор. 5.

школи для молодих дівчат. За великими княгинями, безсумнівно, тяглися й інші представниці феодальної знаті. Вишиванням займалися і жінки бідних верств суспільства (смерди), але для себе вони користувалися лише своїми доморобними матеріалами. Поки на території УРСР знайдено тільки дві вишивки на домотканому матеріалі: фрагмент вишитого рушника, в який був загорнутий скарб, що його було знайдено в 1876 р. в садібі на Вознесеньському взвозі в Києві³⁰, та шматок полотняної тканини з «вишитим білими й кольоровими нитками хрещатим узором»³¹ із скарбу, знайденого в 1903 р. в садібі київського Михайлівського монастиря. Безпосередньо до нашої теми вони не стосуються.

Ми дослідили фрагменти понад 35 оригіналів, які зберігаються в музейних фондах³², та 16 репродукцій гаптування, яке не збереглося, але було видане в археологічних звітах.

Всі ці фрагменти гаптування походять із стародавніх городищ або могильників. Так, у Києві виявлено фрагменти 20 гаптованих тканин. Знайдено їх у тайнику Десятинної церкви³³, де загинули кияни під час навали Батия; в скарбі, відкритому в 1903 р. в садібі Михайлівського монастиря; в похованнях біля Десятинної церкви і в Софійському соборі³⁴.

В Київській області знайдено фрагменти 23 гаптованих речей: в Білгороді — 5, в Шаргороді — 8, на городищі Очаків коло с. Набутова — 6, у с. Ромашки — 2, на Княжій горі — 2³⁵, в Чернігівській області — 4, в Житомирській області на городищі Райки — 2³⁶, у Львівській області — 2 (1 — в Старому Галичі та 1 — у Звенигороді)³⁷, у Тернопільській області (с. Жежава) — 1³⁸ та в Херсонесі — 1.

Всього на території УРСР виявлено фрагментів понад 50 речей, з яких дві третини походять з Києва та Київської області й тільки одна третина — з інших областей.

Гаптування застосовувалося для оздоблення предметів церковного вжитку і для прикраси чоловічого та жіночого одягу феодальної знаті. Гаптування на одліччях чоловічого одягу було навіть ознакою приналежності до вищого стану. Князь Ярослав Всеволодович напередодні Ліповецької битви говорив: «Аще и златомъ шиты оплечье будет — убий»³⁹.

З гаптування на речах церковного вжитку, за винятком зображення шести постатей святих і рослинного орнаменту, знайдених в 1936 р. в похованні Софійського собору в Києві, досі нічого не виявлено.

³⁰ Н. Ф. Беляшевский, Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве, «Киевская старина», 1888, XXII, стор. 138; його ж, Монетные клады Киевской губернии, К., 1889, стор. 34; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 198.

³¹ ОАК за 1903 год, М., 1906, рис. 348.

³² Державний історичний музей в Москві, Державний Ермітаж, Київський державний історичний музей, Чернігівський державний історичний музей, Львівський державний історичний музей, музей у Вінниках біля Львова.

³³ М. К. Каргер, Тайник под развалинами Десятинной церкви, КСИИМК, X, М., 1941, стор. 75—79, рис. 28; його ж, Археологические исследования древнего Киева, стор. 123, рис. 95—99; його ж, Древний Киев, М., 1958, табл. XXVII.

³⁴ Фонди Софійського заповідника в Києві. Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 20, № 71, 73 (це гаптування буде досліджено окремо).

³⁵ Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе, «Киевская старина», 1892, XXXVI, стор. 84, рис. 34—35.

³⁶ В. К. Гончаров у своїх працях не згадує гаптування, хоча воно в Райках було знайдено.

³⁷ Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий, К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. университета и Одесского гос. археологического музея в 1960 г., Одесса, 1961, табл. I.

³⁸ Я. І. Пастернак, Коротка археологія західних українських земель, Львів, 1932, стор. 63.

³⁹ ПСРД, т. I, вып. 3, стор. 495.

Всі фрагменти гаптування, що є зараз в нашому розпорядженні, належать переважно до різних деталей жіночого одягу.

Про одяг населення Київської Русі взагалі відомо ще дуже мало. Пам'ятки образотворчого мистецтва того часу дають уявлення переважно про парадний одяг великих князів і членів їх родин. В узагальнюючій статті про одяг домонгольського часу А. В. Арциховський⁴⁰ змушений був говорити, головним чином, про металеві прикраси.

Фрагменти гаптування, відкриті на території УРСР, а також описи умов знахідок дають деякі нові матеріали для характеристики одягу, особливо одягу жінок феодальної знаті.

В. В. Хвойка, описуючи слов'янські поховання XI—XIII ст., повідомляє, що біля с. Шарки⁴¹ «на черепі одного кістяка знайдена парчева пов'язка, шита золотом, біля стегна — парчевий пояс з срібними бляшками», на другому кістяку — те ж, крім пояса. В іншому місці він уточнює, що саме в жіночих похованнях були на лобі пов'язки, біля шиї стрічки, заткані золотом і сріблом, біля крижів парчеві пояси, на ногах чобітки з червоної шкіри⁴².

Про поховання того ж часу в Білгороді В. В. Хвойка пише⁴³, що там «в напівзотлілому вигляді знаходилися на головах парчеві пов'язки, ткані золотом і сріблом, з такими ж стрічками навколо шиї»; на грудях ажурні мережива з прокладеними в них золотими і срібними нитками і тваринним орнаментом, металеві, звичайно з позолотою, різного розміру гудзики або бубонці, що їх заміняли; навколо крижів парчевий, тканий золотом і сріблом пояс, прикрашений візантійським орнаментом, кілька металевих гудзиків на одному кінці або такі ж застібки; і тільки в двох випадках при одному з цих покійників був на шиї срібний хрестик XI—XII ст., а при другому сережка із срібного дроту та срібний диргем, що служив підвіскою і разом з тим прикрасою шиї⁴⁴.

На превеликий жаль, В. В. Хвойка свій загальний опис не ілюстрував конкретними зразками, і тепер, крім однієї вишивки з тваринним орнаментом, не можна точно сказати, які з фрагментів відносяться до головних пов'язок, які до стрічок і які до поясів.

Опис жіночого поховання, виявленого в Чернігові⁴⁵ біля фундаменту церкви св. Михайла (XII ст.), дає підстави говорити про близькість одягу цього поховання до парадного одягу родини Ярослава на фресці Київської Софії, прикрашеного дорогоцінними нашивками. З цього опису довідуємося, що на грудях були «залишки шовкової тканини, затканої золотом, оздобленої вузьким позументом з прикрасами з дрібних металевих бляшок, в деяких з них вставлені зелені і жовті скельця». На подолі теж були прикраси із бляшок. «Металеві бляшки мають форму хрестів, сердечків з вставками жовтого і зеленого скла, кружечків, квадратиків, трикутників, півкругів з вставками і без вставок маленьких і великих опуклих сердоліків». При просіюванні землі знайдено ще дві перлини. В тайнику Десятинної церкви було знайдено фрагменти тканини теж з нашитими бляшками та перлами.

Розгляд гаптування, яке прикрашало одяг, почнемо з жіночих «чільців» — «головних пов'язок». Одна з них досі зберігається у Львівському музеї *in situ* на черепі. Це дає можливість зробити висновки про місце, на якому її носили, про її розмір та характер орнаменту.

⁴⁰ История культуры древней Руси, I, М., 1948, стор. 234—262.

⁴¹ АЛЮР, 1901, стор. 40.

⁴² В. В. Хвойко, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 101.

⁴³ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 83.

⁴⁴ В. В. Хвойко, Раскопки в Белгороде, рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, № 2, 84, стор. 22.

⁴⁵ Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 г., Чернигов, 1910, стор. 11.

Вона походить з розкопок 1941 р. Я. І. Пастернака⁴⁶ в Старому Галичі, де біля саркофага Осмомисла було відкрито поховання молодої жінки. За свідченням Я. І. Пастернака, Залозецький датує його XII ст. Пов'язка ця обрамляє верхню частину лоба й доходила, мабуть, до ушей. Краї її сильно пошкоджені. Узор складається із стилізованого

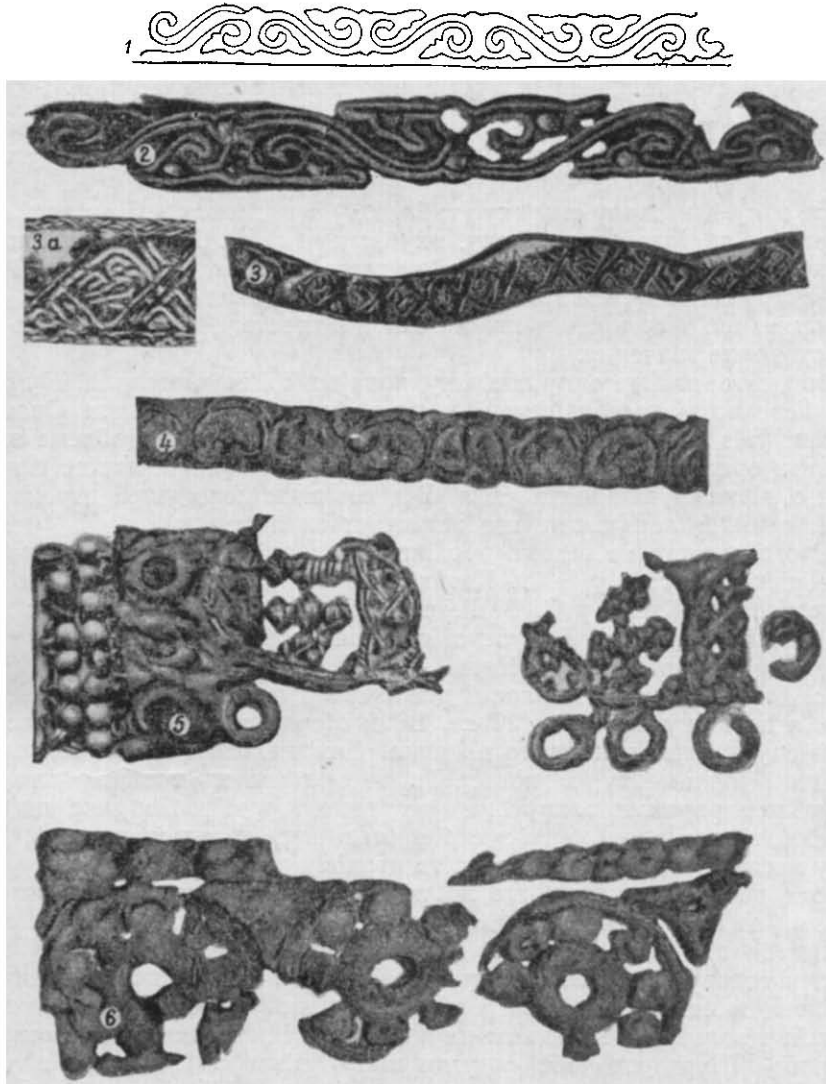

Табл. I. Фрагменти галтування.

1 — орнамент «чільда» із Старого Галича (Львівський державний історичний музей); 2 — головна пов'язка (?) з скарбу в київському Михайлівському монастирі; 3 — головна пов'язка з Шаргорода (Київський державний історичний музей); 3а — деталь цієї пов'язки — птах; 4 — фрагмент з Білгорода (Київський державний історичний музей); 5, 6 — фрагменти комірів з городища Очаків (Київський державний історичний музей).

вигнутого стебла, від якого вниз і вгору відходять парні симетричні закрути (табл. I, 1).

Друга пов'язка, дуже близька за орнаментом до першої, прикрашена ще металевими півкульками і дрібними перлами. Вона знайдена в

⁴⁶ Я. І. Пастернак, Старий Галич, Краків—Львів, 1944, табл. XI, рис. 45, стор. 125.

1903 р. в скарбі на садибі київського Михайлівського монастиря⁴⁷ (табл. 1, 2). Розмір її — 2 м × 20 см,

Серед гаптування з розкопок В. В. Хвойка в Шаргороді є одна смужка, облямована плетеним шнурочком (табл. 1, 3). Розмір її — 1,6 × 37 см (КДІМ, № 13-2310). Вона вужче описаних, але по довжині близька до них. Можливо, що це та сама «пов'язка, шита золотом і сріблом», яку згадує В. В. Хвойка. Смужка ця вишита канителлю. Орнамент складається з ромбів, в які вписані різні розетки і птахи. Очевидно, птахи мають тут значення охоронних символів або їх пережитків. Б. О. Рибаків⁴⁸, вважаючи за основну функцію головних уборів охороняти їх власників від злих духів, підкреслює, що на них довго зображали старі охоронні символи у вигляді птахів, грифів, «древа життя» та ін.

Ще одну гаптовану смужку (табл. 1, 4) з розкопок у Білгороді можна вважати за головну пов'язку, яку згадує В. В. Хвойка. Ширина її близько 2 см, довжина збереженої частини — 28 см (КДІМ, № 1783). Орнамент її складається з листків, на яких зображено стилізоване «древо життя», що формою наближається до хреста. Очевидно, воно теж мало охоронне значення.

Слід нагадати ще одну пов'язку, хоча вона і не гаптована. Її виявив В. С. Гезе на жіночому черепі в похованні біля городища Очаків⁴⁹. Зроблено її з якоїсь тканини, підбитої шкірою. Вона оздоблена зигзаговидним орнаментом із срібних золочених бляшок напівсферичної форми з дірками для нашивання. Від пов'язки коло ушей спускається тонкий срібний ланцюжок, що закінчується колечками.

Нічого певного не відомо про інші «головні пов'язки», які згадуються в різних звітах: у В. В. Хвойка в зв'язку з розкопками в садибі Петровського в Києві, у С. В. Гезе в описі поховання № 9 біля городища Очаків та у Л. А. Голубевої відносно розкопок О. В. Мілеєва на садибі Софійського собору в Києві.

Всі описані жіночі «головні пов'язки» мають ширину від 1,6 до 2,7 см, а довжину від 20 до 30 см. Вони облямовували верхню частину лоба й спускалися приблизно до вуха. Для них характерні безконечні композиції орнаменту з повторенням однакових мотивів, хвилясті лінії з симетричними закрутками чи з'єднані ромби. Як уже підкреслювалось, в цьому орнаменті зустрічаються пережитки старовинних оберегів у вигляді священного дерева та птахів.

Хоча цілком можливо, що лобні пов'язки належали молодим дівчатам, як це було у Візантії⁵⁰, проте частина гаптованих смуг скоріше залишилася від кайм головних уборів, якими жінки того часу мали вкривати голову. Це стверджують такі дані: Ф. Б. Копилов свідчить⁵¹, що голова жінки у похованні біля Десятинної церкви була обмотана наміткою з золотим мереживом на кінцях; В. В. Хвойка згадує «стрічки коло шиї» (Шаргород) або «кругом шиї» (Білгород), завжди підкреслюючи, що вони такі самі, як «головні пов'язки». Це підказує висновок про те, що гаптовані фрагменти «головних пов'язок» і «стрічки» є рештками кайм головних покривал. В. А. Прохоров⁵² звертає увагу на головні покривала з перлами по краях, які вкривали лоб та іноді спускалися до плечей (фрески XII ст. у Спасо-Нередицькій церкві). Такі покривала, зауважує дослідник, зображено на багатьох пам'ятках як у греків, так і у нас. В. Д. Андрієвська⁵³ підкреслює, що жінки Київської Русі

⁴⁷ АЛЮР, 1903, табл. XVI, 1; ОАК за 1903 год, стор. 344.

⁴⁸ История культуры древней Руси, т. II, М., 1951, стор. 433.

⁴⁹ АЛЮР, 1904, № 3, рис. 1.

⁵⁰ Ф. Гогтенрот, История внешней культуры, т. I, СПб., 1911, стор. 115.

⁵¹ Усне повідомлення.

⁵² В. А. Прохоров, Русские древности, вып. IV, СПб., 1871, стор. 38.

⁵³ История одежды, вып. II, Изд. Вологодского ГИЗа, 1922.

ховали своє волосся під «волосник», який спереду був гаптований золотом та сріблом.

Фрагмент гаптування, знайдений Д. Я. Самоквасовим⁵⁴ біля голови дитячого поховання у дев'ятому кургані Троїцької групи курганів поблизу Чернігова, був ним названий «стрічкою, шитою золотом і сріблом» (Державний історичний музей в Москві). Ширина її приблизно 4 см. Орнамент складається з квадратів, в які вписано мотиви, що нагадують латинську літеру S. Аналогічні мотиви, вжиті парами, бачимо на візантійських тканинах XI—XIII ст.⁵⁵ і на срібних пластинках із скарбу, знайденого у Києві в 1824 р.⁵⁶ Знизу стрічка обкидана гаптованими колами. Можливо, що й зверху були такі ж кола, але вони не збереглися. Призначення цієї стрічки, так само як фрагмента із зрубного жіночого поховання X ст. в Києві⁵⁷, не ясне.

Особливу увагу звертають на себе стоячі коміри. Значна кількість їх була знайдена в могильнику городища Очаків біля с. Набутове, за три кілометри від м. Корсунь. А. А. Спицин датує цей могильник кінцем XII ст. Частина цих комірів видана, деякі з них не опубліковані, зберігаються в Київському державному історичному музеї.

Найбільш детальний опис одного з комірів (табл. I, 5), знайденого у похованні № 5, дає А. А. Спицин⁵⁸, помилково називаючи його не гаптованим, а парчевим. Він пише: «Навкруги шиї парчевий комір з прошвами у вигляді плетінки, хреста та кружечків, прикрашений кількома срібними, позолоченими рівними квадратиками». До цього опису треба додати свідчення В. С. Гезе⁵⁹ про те, що комір був підбитий шкірою, рештки якої залишилися в одному місці. Там же знайдено тонке срібне височне кільце, на правій руці масивний свинцевий браслет з плоским кінцем, на лівій — тонкий рівний скляний браслет. Це дає змогу припустити, що гаптований стоячий комір був приналежністю жіночого одягу.

Фрагмент другого коміра, теж підбитого шкірою, з шістьма гудзиками був знайдений у тому ж похованні, що й описаний вище жіночий головний убір. За описом А. А. Спицина, він парчевий, з хрестами і кружечками, обкиданий по контуру дрібними перлами⁶⁰.

А. А. Спицин називає коміром ще одну смужку (табл. I, 6). Ширина її близько 5,5 см. Орнамент складається з великих розеток, які по нижньому та бічному краях облямовані плетінкою. Гудзиків чи інших прикрас немає (КДІМ, № в-1, 1783).

Крім того, в Очакові були знайдені фрагменти комірів у двох випадкових знахідках та в похованнях № 11, 15, 18. В похованнях № 2, 9, 14, 16 і 17 біля похованих знайдено гудзики, а це дає підставу припустити, що й тут були стоячі коміри.

Отже, можна сказати, що в могильнику Очаківського городища було до 13 одиниць одягу із стоячими комірами висотою від 3,5 до 4 см.

За аналогією до очаківських комірів М. Ф. Біляшевський⁶¹ виділив і видав два фрагменти гаптованих комірів, прикрашених перлами та

⁵⁴ Д. Я. Самоквасов, Северянские курганы и их значение для истории, Труды III АС, т. I, К., 1878, стор. 193; його ж, Могилы русской земли, стор. 192—193.

⁵⁵ Moriz Dregger, Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei, Wien, 1904, т. I, рис. 50 а.

⁵⁶ Н. Д. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1896, рис. 66.

⁵⁷ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 207—208, табл. XXVII; Ф. Б. Копилов, Зрубное поховання біля Десятинної церкви, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 233.

⁵⁸ А. С. [А. А. Спицын], Набутовский могильник, Відбиток з «Записок русского отделения имп. русского археологического общества», т. II, стор. 4, рис. 101.

⁵⁹ В. С. Гезе, Раскопки на городище «Очаков» у деревни Набутово, АЛЮР, 1904, № 3, стор. 90.

⁶⁰ А. С. [А. А. Спицын], Набутовский могильник, рис. 103.

⁶¹ Н. Ф. Беляшевский, Два клада Михайловского монастыря, ОАК за 1903 год, рис. 344; його ж, Ценный клад великокняжеской эпохи (Михайловский монастырь), АЛЮР, 1903, стор. 303, табл. XVI, I.

металевими бляшками, з кладу, знайденого в 1903 р. в садибі київського Михайлівського монастиря. На одному з них збереглося п'ять гудзиків. Висота цих комірв доходила до 6 см.

Цікаві відомості про комір подає інвентар археологічного відділу Київського державного історичного музею. Під № 19287 зазначено, що у слов'янському кургані поблизу м. Воронків на урочищі Калоурово, Переяславського району, Полтавської області, в жіночому похованні було знайдено комір із зображенням птахів в арках; на шиї — три бронзових гудзики, біля висків — височне кільце.

Для більшості описаних комірв характерні прикраси з перлів та металевих бляшок. Гудзики шаровидні, пришиті щільно один до одного. Під комір підкладалася шкіра. Наявність в орнаменті хрестів та птахів також говорить про пережитки охоронного значення (оберегів), які спостерігалися вже на головних уборах жінок.

Так само слід вважати за фрагменти коміра те, що В. С. Гезе знайшов під нижньою щелепою та назвав «золотою стрічкою», бо на ній було нашито п'ять срібних позолочених гудзиків.

Можливо також, що стоячим коміром був «шматок златоглаву», нашитий на шкіру й обернутий навкруги шиї, що його було знайдено під час розкопок у Городку в західних областях України⁶².

Про наявність стоячих комірв в одязі жителів старої Рязані XII ст. можна перекопатися з опису О. Л. Монгайт: «Зелена шовкова тканина, на якій золотими нитками по краю вигаптовано квіти і листя. До тканини пришито три мідних гудзики. Очевидно, це застібка коміра»⁶³.

Знахідки як на території УРСР, так і в старій Рязані високих стоячих комірв із застібкою спереду свідчать про існування жіночого одягу якогось невідомого досі крою.

Ні на зображеннях членів княжих родин на фресках і мініатюрах, ні на зображеннях у Радзівіловському літопису представників інших верств населення Київської Русі немає одягу із стоячими комірами. Бачимо лише квадратний або округлий виріз, так зване «ожерельє», прикрашене або не прикрашене, залежно від стану зображеної людини.

У Візантії в Софії Константинопольській⁶⁴ на мозаїчних портретах Івана II, Константина IX та особливо виразно імператриці Ірини бачимо високі коміри. Але ці коміри не мають спереду розрізів та застібок, як наші.

Розглянемо тепер гаптовані прикраси одягу на грудях. В. В. Хвойка, як уже зазначалось, виявив фрагменти гаптування з «тваринним орнаментом» в одязі на грудях жінки (поховання в Білгороді). Вживаючи слово «мереживо» в його старовинному значенні узорних нашивок, В. В. Хвойка даремно додав слово «ажурне». Насправді — це гаптування, тло якого в місцях, не вкритих сухозліткою, зітліло, що й надало йому ажурного вигляду⁶⁵. Від цього гаптування збереглися (КДІМ № в-1783, в-2264) два цілих (7,3×8 см) й два фрагментарних зображення гепардів, тулуб яких переходить у плетений орнамент (табл. II, 1). Відсутність більш детального опису умов знахідки позбавляє можливості встановити точне розміщення цих фрагментів. Можливо, вони були складовою частиною прямокутної прикраси, аналогічної тій, що зображена під «ожерельєм» царя на фресці XII ст. в Кирилівській церкві у Києві («Повчання Кирила») та на мозаїчному портреті імператриці Ірини початку XII ст. в південній галереї Константинопольської Софії.

⁶² Я. І. Пастернак, Коротка археологія західних українських земель, стор. 63.

⁶³ А. Л. Монгайт, Раскопки старой Рязани. По следам древних культур, Древняя Русь, М., 1953, стор. 314.

⁶⁴ André Grabar, Byzantine Painting, 1953.

⁶⁵ Н. Д. Полонская, Историко-культурный атлас по русской истории, К., 1913, табл. XV, рис. 13.

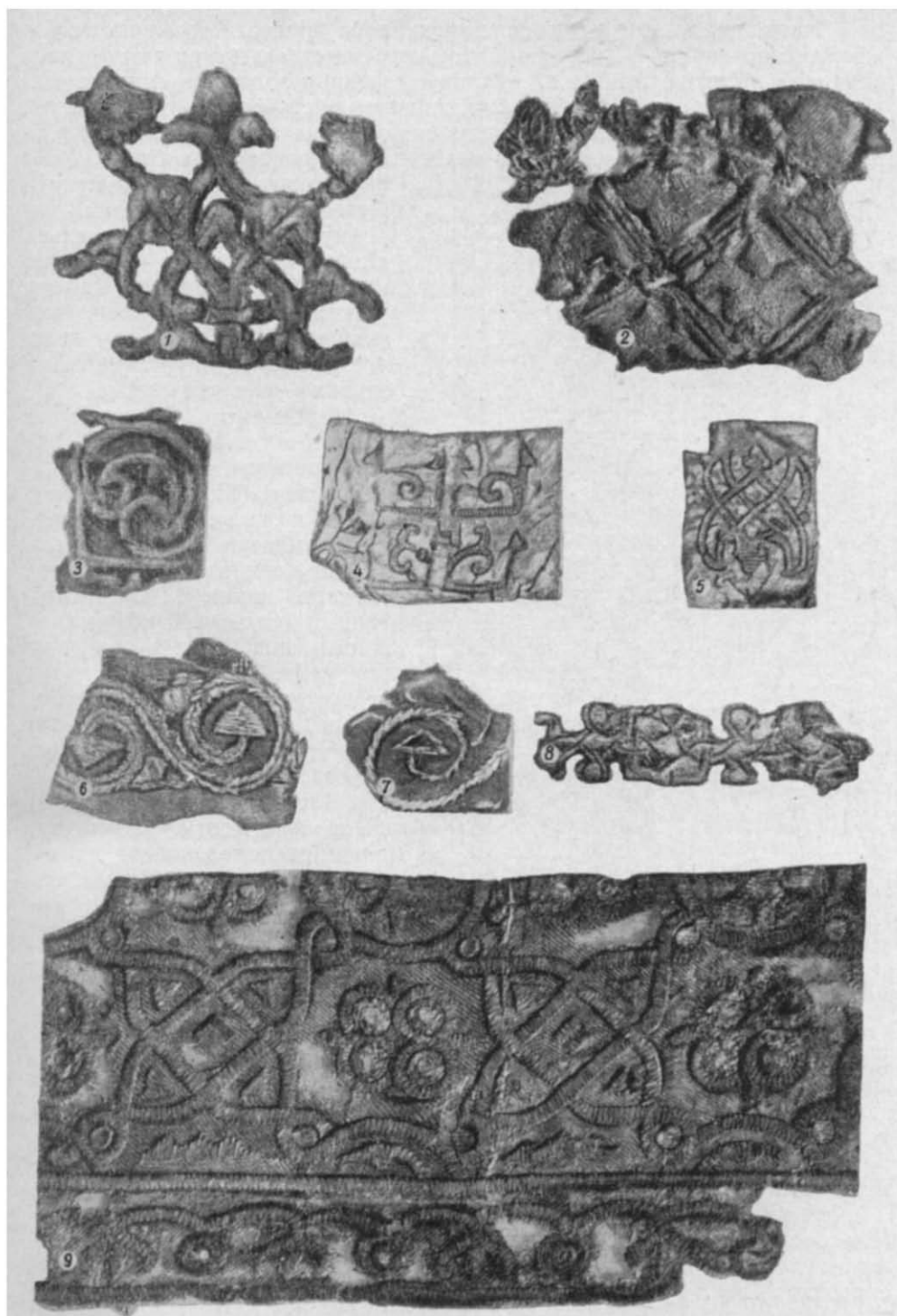

Табл. II. Фрагменти гаптування.

1 — з Білгорода (Київський державний історичний музей); 2 — з с. Ромашки (Київський державний історичний музей); 3 — з Чернігова; 4, 5, 8 — з Шаргорода (Київський державний історичний музей); 6, 7 — з тайника Десятинної церкви; 9 — з Херсонеса (Державний Ермітаж).

Очевидно, до нагрудних вишивок треба віднести й фрагменти з жіночого поховання у дворі Чернігівського земства. Автори звіту⁶⁶ явно неправильно визначили їх як тканину, «заткану золотом», ніде не згадавши про гаптування, від якого залишилося шість фрагментів (табл. II, 3). Орнамент їх складається з широких лопатих листків, на яких вміщено алебардовидний мотив, що виходить з їх основи. На трьох із них

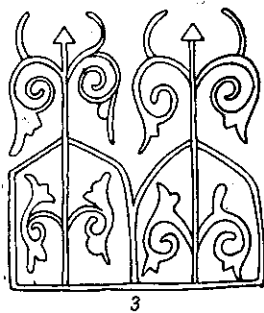
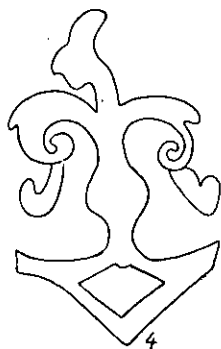
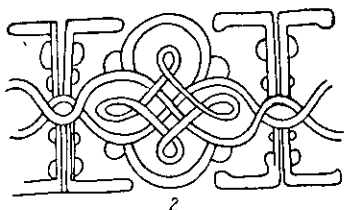
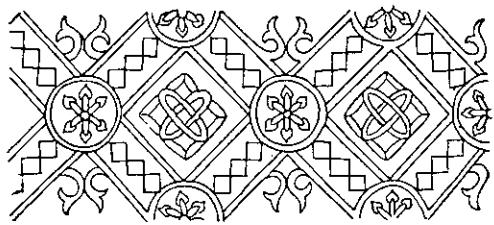

Табл. III. Реконструкції орнаменту.

1 — з с. Жевави; 2 — з Шаргорода; 3 — з скарбу в київському Михайлівському монастирі; 4 — з Шаргорода.

ці мотиви поставлені похило і утворюють, таким чином, наріжну композицію. Загальна кількість фрагментів і нахил гаптованих мотивів дають можливість припустити, що вишивок було не менше двох, але як вони були розміщені на грудях — сказати важко.

Фрагменти гаптування XII ст. з с. Ромашки⁶⁷, Васильківського району, Київської області (КДІМ, № в-3268), мають композиції безконечного орнаменту. Він складається з сітки з'єднаних ромбів, в які вписано крини⁶⁸. Це гаптування, безумовно, оформляло широку поверхню, а не вузьку смугу (табл. II, 2). Шматок бересту під цим гаптуванням дає підстави припустити, що воно також було нагрудною прикрасою.

Коротко охарактеризуємо ще ті фрагменти гаптування, про місцеположення яких на одязі немає ніяких відомостей.

Більшість з них являє собою смуги різної ширини, переважно від 2 до 3,5 см.

Орнамент вужчих смуг здебільшого складається з повторення кругів, як, напри-

клад, на фрагментах з городища Райки⁶⁹ і тайника Десятинної церкви⁷⁰, або розеток — на смужці з Білгорода⁷¹. Менше поширені композиції з рослинних мотивів на стеблинах з характерним для того часу закрутом (табл. II, 6, 7). На двох смугах з Шаргорода (КДІМ, № в-2653 та 57122) орнамент утворюється з досить складних безконечних плетінок (табл. II, 8; табл. III, 2).

На зображеннях чоловічого і жіночого одягу на портретах домонгольського часу часто бачимо оп'ястя (обшлаг) різної ширини та кайми плащів. У Новгороді було знайдено оп'ястя XI ст. Володимира Ярославовича (вмер 1052 р.) з гаптованим орнаментом⁷².

⁶⁶ Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 г., стор. 11.

⁶⁷ ЗРАО, Новая серия, т. XII, СПб., 1901, стор. 11.

⁶⁸ Польова лілея — мотив, що прийшов зі Сходу.

⁶⁹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, табл. XXIX, 3.

⁷⁰ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, рис. 95, 98.

⁷¹ Труды предварительного комитета XV АС, М., 1911, рис. 53.

⁷² В. Ф. Ржигга, О тканях домонгольской Руси, Byzantinoslavia, 1932, IV, 2, рис. 2.

Можливо, що деякі із згаданих фрагментів були оп'ястями жіночих рукавів, а інші — каймами плащів.

Часто на портретах феодальної знаті зустрічаємо узорні лиштви-приполи. Це дозволяє припустити, що фрагменти гаптування, які В. Косцюшко-Валюжинич⁷³ знайшов в одному з склепів м. Херсонеса (табл. II, 9), були таким приполом на одязі знатної багатой людини XII—XIII ст. Це гаптування дійшло до нас розрізаним у довжину на дві частини, тому є можливість реконструювати весь орнамент (табл. IV) в ціло-

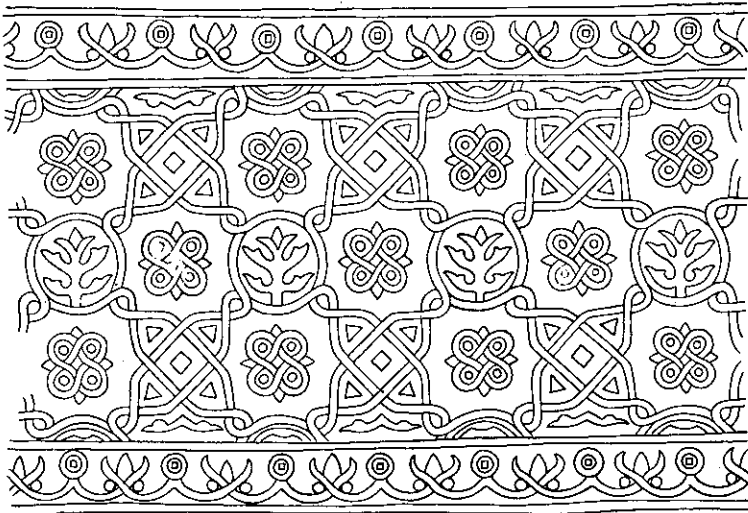

Табл. IV. Реконструкція орнаменту з Херсонеса.

му. Цікаво відмітити, що ширина його (коло 20 см) наближається до ширини приполів одягу родини Ярослава на фресці у київському Софійському соборі. Орнамент являє собою складну плетінку з стилізованими рослинними мотивами. Виконано його технікою «в прикріп». На верхній і нижній каймі рослинні мотиви та петлі повернуто в один бік, що підтверджує горизонтальне призначення гаптування.

Чотири смуги з розкопок у Шаргороді⁷⁴ (КДІМ, № 67185-8) гаптовано на одній і тій же тканині. При повторному вживанні вони були, мабуть, каймами плаща. Ширина кожної з них — близько 5 см — цілком відповідає ширині кайм, які зображено на згаданих вище портретах родини Ярослава. Орнамент першої смуги утворюється чергуванням складної плетінки (табл. II, 5) з другою, що вписана в мигдалевидне обрамлення. Орнамент другої смуги утворюється повторенням сильно стилізованого «древа життя» (табл. II, 4). Дві смуги пошиті з шматків двох перших.

Ще одна гаптована смуга з того ж Шаргорода (КДІМ, № 2651) вживалася повторно. Її підрублено після того, як частина її орнаменту була зрізана. Під нею зберігся шматочок бересту. Яке було її початкове і повторне призначення — сказати зараз важко. Орнамент⁷⁵ смуги складається з переплетених кілець, в яких чергуються геометричні мотиви з «древом життя».

Фрагмент гаптованої смуги (табл. III, 1) з Жежави, Тернопільсько-

⁷³ В. И. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., ИАК, вып. 20, стор. 38—39, рис. 17—18; ОАК за 1904 год, стор. 42, рис. 63—64.

⁷⁴ Ці фрагменти видано без зазначення місця знахідки в кн. «История культуры древней Руси», т. I, рис. 72, 1, 2.

⁷⁵ История культуры древней Руси, т. I, рис. 72, 3.

го району, має ширину 7,4 см. В її орнаменті великі ромби з'єднано округлими розетками. Обидва мотиви прикрашені ще дрібнішими мотивами. Про призначення цього гаптування також не можна сказати щось певне.

Так само незрозуміло призначення гаптованих фрагментів, що їх видав М. Ф. Біляшевський⁷⁶ під назвою «провідні смуги від ризи». Їх великі орнаментальні мотиви висотою 9—10 см із стилізованих спіралеподібних паростків та арок (табл. III, 3) не мають аналогій.

Хоча від одного гаптування з Шаргорода (КДІМ) залишилося коло 30 фрагментів з рештками стилізованого рослинного орнаменту, встановити їх композицію та визначити призначення неможливо (табл. III, 4).

Закінчуючи огляд фрагментів гаптування домонгольського часу, треба охарактеризувати їх матеріал та техніку. Майже всі вони гаптовані сухозліткою, і лише одна смужка (табл. I, 3) гаптована канителлю, тобто тонким (0,07 мм) срібним позолоченим дротиком, скрученим спірално (діаметр витка 0,85 мм) без нитяної основи. В деталях вживалася шовкова нитка, іноді досить груба, рідше — перли або металеві бляшки.

Матеріалом, на якому виконувалось гаптування, був шовк. Визначити його колір немає змоги, бо він від часу набув буро-коричневого тону.

Під готове гаптування для міцності та, мабуть, для захисту від шкідливого впливу поту, як це припускає А. С. Уваров⁷⁷, підкладали берест (переважно під нагрудні вишивки) та шкіру (під коміри).

Переважну більшість описаних фрагментів гаптування виконано технікою «в прокол». Технікою «у прикріп» виконано лише гаптування з с. Жежава, м. Херсонеса і частково деякі фрагменти з тайника Десятинної церкви та незначні деталі гаптування з поховання у Київській Софії.

При техніці «в прокол» сухозлітка, як і звичайна нитка, прошивається крізь тканину. На лицьовому боці робиться стібок довжиною близько 7 мм, а на вивороті — зовсім маленький, який майже дорівнює товщині нитки. Кожний наступний рядок стібків прилягає щільно до попереднього, причому новий стібок починається на рівні середини попереднього, що дає можливість густо вкривати потрібну поверхню узору. Найбільш поширеним в цій техніці є шов «по формі» (табл. II, 1). Тут напрямок стібків повторює лінію узору та його закрутів. Для зображення стебель та для обрамлень часто вживається шов «в ялинку» (табл. II, 2, 3).

Техніка «в прокол» незручна тим, що сухозлітку трудно, не зіпсувавши, протягати крізь тканину. Можливо, що спочатку доводилося робити проколи, вживаючи для цього тонкі проколки на зразок тих, які були виявлені у Чорній могилі (бронзова і кістяна) та описані Б. О. Рибаківим⁷⁸.

При другій техніці гаптування — «в прикріп» — сухозлітка не буде пошкодженою, бо її не протягають крізь тканину, а накладають поверх тканини та пришивають до неї іншою, неметалевою ниткою, яка проколюється крізь тканину.

На гаптуванні з с. Жежава сухозлітка покладена вздовж орнаментальних мотивів, а на херсонеському — поперек всіх орнаментальних мотивів та стрічок, якими утворюється плетінка, так що сухозлітка весь час робить повороти від краю до краю, де й прикріплюється зовсім непомітно до тканини (табл. II, 9).

⁷⁶ ОАК за 1903 год, стор. 189, рис. 350.

⁷⁷ А. С. Уваров, Меряне и их быт, М., 1872, стор. 100—101.

⁷⁸ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, вып. 11, стор. 42, рис. 16.

Техніка гаптування канителлю подібна до вишивки намистинками, бо її нарізають шматочками потрібного розміру, набирають на голку та пришивають на відповідне місце узору (табл. I, 3). По контуру гаптований орнамент іноді облямовується шовковою ниткою або перлами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незважаючи на малий розмір та невелику кількість фрагментів гаптування домонгольського часу, які дійшли до нас, вони дозволяють зробити ряд цікавих висновків не тільки чисто фактичного, а й історичного порядку.

Аналіз умов, при яких були знайдені фрагменти гаптування, їх розмір, орнаментальні композиції та порівняння з синхронними пам'ятками образотворчого мистецтва дає змогу уявити загальний вигляд одягу знатних представниць феодального суспільства Київської Русі, яким вони виділяли себе з інших верств населення.

Золотом і сріблом сяє узор головного убору, що обрамляє лоб і спадає до плечей. Золото-срібним орнаментом були вкриті комір, рукави і лиштва одягу, а також краї плаща. Чотирикутні нашивки із складним гаптованим орнаментом вкривали груди. Фігурні золоті бляшки, багатокольорові вставки із скла та перли іноді доповнювали цей розкішний одяг. Ще яскравішим та різнобарвнішим робився одяг, коли гаптування поступалося перед дорогоцінними нашивками з кольорового каміння, яким заспіль вкривали опліччя, оп'ястя, приполи та кайми. Про існування такого одягу свідчать фрески і мініатюри домонгольського часу та частково матеріали з жіночого поховання, відкритого в Чернігові.

Якщо до цього додати ще намиста, колти, фібули, браслети та інші прикраси з золота, дорогоцінного каміння, емалі й черні, то буде ясно, що жіноче вбрання цілком відповідало смаку феодальної знаті Київської Русі з її захопленням барвистістю, прагненням до розкошів, яке особливо посилилося в XI—XII ст., коли у феодалів з поширенням зовнішньої торгівлі зосередилися величезні багатства.

Наявність значної кількості вузеньких гаптованих смужок дозволяє констатувати значне поширення головних жіночих пов'язок, обрамлених гаптуванням.

Знахідки стоячих високих комірів свідчать про існування жіночого одягу, що застібався спереду на шаровидні гудзики. Одяг цього крою не зафіксовано на пам'ятках образотворчого мистецтва.

В орнаменті, що прикрашав одяг, сполучалися геометричні, рослинні та зооморфні мотиви (птахи, гепарди), а також символічні зображення: «древо життя», свастика, хрести. Всі вони поступово втратили своє початкове значення оберегів і перетворилися в орнаментальні мотиви.

Композиція орнаменту гаптування, — чи то вона побудована на повторенні та чергуванні окремих мотивів, чи на хвилястому побігуні або на безконечних закрутах плетінки, — завжди має чіткий і ясний ритм.

Аналіз узорів довів їх спільність як з орнаментом рукописів, фрескових розписів у церквах і кам'яної різьби, так і з орнаментом ювелірних виробів з золота, емалі та черні, якими славилася Русь.

Гаптування було доступне лише багатим феодалам і становило навіть ознаки приналежності до вищого стану. Церква також широко використовувала гаптування для прикраси.

Фрагменти гаптування домонгольського часу свідчать про велике уміння та високу досконалість гаптарок Київської Русі, які, в основному, застосовували техніку «в прокол». Ця техніка, очевидно, була поширена скрізь по Русі, бо ми бачимо її й на гаптованих речах з Новгороду, Володимира-на-Клязьмі та старої Рязані. Більше того, ця техніка характерна й для північних європейських країн раннього середньо-

віччя⁷⁹, що зайвий раз підтверджує не тільки їх тісні зв'язки з древньою Руссю, а й спільність культурних навиків. В південних країнах та Візантії в ці часи застосовувалася вже нова техніка гаптування «в прикріп», більш зручна для роботи з сухозліткою. В Київській Русі, як бачимо, теж почали переходити до нової техніки гаптування.

Беручи до уваги, скільки цікавих і цінних відомостей можна здобути при вивченні навіть незначних фрагментів гаптування, дуже важливо під час розкопок точніше фіксувати всі залишки тканин, розрізняти узорні тканини від вишивок, а також більше уваги приділяти техніці гаптування, бо вона часто дає певні підстави для датування.

М. А. НОВИЦКАЯ

ЗОЛОТНАЯ ВЫШИВКА В КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

Целью проведенной работы было собрать фрагменты золотной вышивки домонгольского периода, обнаруженные в разное время раскопками на территории УССР, и определить их назначение и расположение на одежде.

Большое распространение золотной вышивки в быту феодальной знати подтверждают летописные и исторические источники, а также памятники изобразительного искусства.

Основным техническим приемом золотной вышивки была техника «в прокол». Постепенно развивалась и новая, более совершенная техника вышивания — «в прикреп». Определение техники дает основания для датировки вышивок и служит подтверждением тесных связей древней Руси с другими странами.

Анализ орнамента позволяет говорить о единстве орнаментального стиля золотной вышивки в различных центрах древней Руси и свидетельствует о его общности с орнаментом других видов декоративного искусства.

⁷⁹ Moriz Dregert, вказ. праця, стор. 199.